

הרב יהודה ברנדס, הרב משה ליכטנשטיין והרב ישראל סמט

רב שיח – על מקומה של האגדה בבית המדרש תמלול דברים שנאמרו ביום העיון באגדה תשס"ט

מנחה: הרב עודד ישראלי

הרב עודד ישראלי: צהריים טובים. כפי שפתחנו, אנחנו בישיבה רואים את לימוד האגדה כחלק בלתי נפרד מבית המדרש, ומבקשים לקיים בכך את דברי חז"ל: 'רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם, למוד הגדה, שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם ומדבק בדרכיו'.¹ העניין הזה הוא לא פשוט. בישיבה שלנו יש שיעור קבוע באגדה על המסכת הנלמדת, והשנה עלינו מדרגה מבחינה מסוימת. מסיבות שאולי ראשיתן בצרכים הטכניים, אבל ודאי שיש כאן משהו מעבר לזה, העברנו את מועד השיעור משעה עשר וחצי בלילה לשעה שתים עשרה בצהריים, וכל מי שלמד בישיבה יודע מה משמעות הדבר. אני חייב לומר שהחלטה הזאת להעביר את השיעור, שאני מעורב בה כמובן, הייתה לא קלה עלי, כבן הישיבות המסורתיות הישנות, אבל הרגשתי שיש פה משהו אמיתי. מתוך כך עלתה אצלי השאלה, מה באמת מעמדה של האגדה בתוך בית המדרש. אנחנו שמחים לארח כאן שלושה רבנים, שהזמנו אותם לכאן כדי לדון בצוותא בשאלה החשובה הזאת: הרב משה ליכטנשטיין - מראשי ישיבת הר עציון, הרב ישראל סמט - רב הגרעין התורני וראש בית המדרש בלוד, והרב ד"ר יהודה ברנדס - ראש בית המדרש של 'בית מורשה' בירושלים. אני רוצה לפתוח ולבקש מכל אחד מן המתדיינים כאן לספר, האם ובאיזה אופן משולבת האגדה בבית המדרש שהוא עומד בראשו. נפתח ברב משה.

הרב משה ליכטנשטיין: תענוג להגיע למקום תורה. למקום תורה באשר הוא, ובפרט למקום תורה בדרום. השאלה הייתה, איך אנחנו לומדים אגדה בבית המדרש שאני עומד בראשו. אני לא אדבר בשם כל בית המדרש. השיעור שאני מעביר באגדה מתקיים באחת עשרה ורבע בלילה בבית שלי, מה שנותן לזה אמנם נופך ביתי, אבל כמובן שיש בזה גם אמירה מסוימת, כי שיעורי גמרא אני לא מעביר בבית שלי. אני רוצה להתמקד יותר בתכנים, בשאלה איך אני תופס את השיעור הזה ומה אני משתדל לעשות במסגרת הזאת.

¹ ספרי דברים, פיסקא מט, ד"ה ולדבקה בו.

ראשית, יש לי רצון להתמקד באגדות של המסכת, אבל אני אומר מראש שזה לא קריטי מבחינתי. למדנו, למשל, מסכת כתובות בחורף האחרון ומסכת סוכה בקיץ, ואני המשכתי לעסוק באגדות של מסכת כתובות ולא עברתי למסכת סוכה, כי לא הספקנו כל מה שרצינו. אני רואה את לימוד האגדה כלימוד מאוד משמעותי, אבל הש"ס מחולק לתחומים שונים. אבי למד בצעירותו בשיבה-יוניברסיטי. באחת השנים הוא למד בשיעור של הרב משה ש"ץ את פרק 'המניח' במסכת בבא קמא. הם הגיעו למשנה בדף לד ע"א, לסוגיה העוסקת במלאכת מחשבת בשבת. הרב נתן דפיקה על שולחן ואמר: חבר'ה, השנה לומדים מסכת בבא קמא, שנה הבאה נלמד מסכת שבת. והפך דף. אותו מעשה אני מקיים בלימוד מסכת כתובות בשנה הנוכחית. במהלך הלימוד פגשנו סוגיה העוסקת במלאכת מחשבת, ולא עסקנו בה, כי השנה אנחנו למדנו מסכת כתובות. כשנלמד מסכת שבת, נחזור לגמרא היא בכתובות ונלמד לעומק את הנושא. העובדה היא שבש"ס יש לא פעם מעבר מעניין לעניין באותו עניין. זה לא בהכרח מכתוב את הדרך שבה נלמד את החומר. אותו דבר גם בנוגע לאגדה. אם אני פוגש אגדה במהלך לימוד מסכת כתובות, אז אני לא אתעכב על זה בשיעור אלא אתן על זה שיעור נפרד. כך שיש לי שיעור אחד בהלכה, שרץ לאורך הפרקים והדפים שבמסכת, ויש לי שיעור באגדה שרץ על כל האגדות שבמסכת. לכל שיעור יש מתודה משלו וכיוון משלו, ואני לא בהכרח רואה אותם כמשולבים. עכשיו, למשל, אני לא רואה הכרח לעבור בשיעור האגדתא למסכת סוכה. האגדות שבסוף מסכת סוכה, שעוסקות ביצר הרע, לא קשורות למסכת סוכה יותר משהן קשורות לכל מסכת אחרת. למה, למשל, האגדות על איוב נמצאות דווקא במסכת בבא בתרא ולא בגיטין? אם נענה כדרכו של הרמב"ם, נוכל לומר שאם איוב היה בגיטין ולא בבבא בתרא היינו שואלים את השאלה ההפוכה.

יש נקודה אחת חשובה שאני רוצה לציין. צריך להבחין בין האגדות כטקסטים וכחומר לימוד לבין התפיסה המחשבתית של המסכת. בכתובות ובבא בתרא חשוב לי ביותר לשלב את הפן המחשבתי במסגרת הלימוד ההלכתי. כאן, למשל, לומדים כעת מסכת קידושין. אני חושב שמהסוגיות ההלכתיות של המסכת הזו עולות שתי תפיסות לגבי הקידושין ומשמעותן. אלו שתי תפיסות מחשבתיות שונות. לא משנה לי כרגע אם נקרא לזה מחשבה או אגדה, בסופו של דבר יש בתפיסתנו את הנישואין פנים שונות, שעולות כבר במקרא, ואת זה חשוב לי יותר לשלב. ההלכה לפעמים באה ומגלה שיש בתחום מסוים שני מסלולים וכדומה. זה נראה לי כן מהותי וזה מתקיים במסגרת שיעורי גמרא-עיון והלכה. כלומר, אני אצא בשיעורים הללו עם תזה מאוד ברורה ומתמשכת לאורך הסוגיות, כשאני מחפש את הביטויים ההלכתיים של אותו עניין. ההבדל בקידושין בין קידושי ביאה לקידושי כסף נעוץ בסופו של דבר במערכות יחסים קיומיות-מחשבתיות, וההבדל במסכת גיטין בין כתיבת הגט לנתינת הגט נעוץ בעולמות מחשבתיים שונים. את זה חשוב לי יותר לשלב. אבל הטקסט האגדתי, דהיינו האגדתא של המסכת, כמו למשל האגדתא במסכת כתובות על ארץ ישראל או הצדקה לא משליך לי על משמעות הנישואין בכתובות או על ענייני הירושה בבבא בתרא. מדובר באמירות כלליות יותר, שאני לא רואה אותן כקשורות קשר הדוק למסכת. כמו שיש סוגיות של בבא קמא במסכת שבת ושל שבת במסכת בבא קמא, כך יש אגדות שמפוזרות בש"ס, ואני לא רואה בזה משמעות קיומית משמעותית. מה שמשמעותי הוא התכנים שנוגעים בשאלות היסוד של המסכת, וכל מה שנלווה לזה הוא חשוב אך אינו דווקא מכריע. זאת נקודה אחת שראוי לציין פה. נקודה שנייה, ובה אני אסכם, היא בנוגע למתודת הלימוד של האגדה. זוהי שאלה שהיא בחלקה היסטורית-מחקרית ובחלקה היא גם קיומית, ואני אתייחס לצד הקיומי שבה - איך אני לומד.

מישהו אמר לי פעם שאחת הביקורות באוניברסיטה על דרך לימוד הגמרא בישיבות היא שדורשים את המדרש. הלימוד לא מנסה לחקור אחר המתודות של המדרש, ההקשר ההיסטורי וכדו'. לוקחים אגדתא ודורשים עליה איזו דרשה על ירושה, ואחר כך הרב בא ומסביר את זה עוד יותר באיזו דרשה משלו וכן הלאה. אני מודה בפה מלא במדיניות הזאת. אני רואה את תפקידה של האגדה בעיקר כדי להפרות את החשיבה דרך קיום דיאלוג עם האגדתא. כל השאלה של כוונת המשורר וכוונת המחוקק היא שאלה נכבדה שדורשת דיון בפני עצמו, אבל מבחינתי, מה שחשוב באמת באגדות זה מה שניתן לעשות איתן, דרך הוספת רובד על גבי רובד ופרשנות על גבי פרשנות. בעיניי זה לגיטימי ביותר. אני מחפש בעצם להמשיך את הדו-שיח והדיאלוג שהיה בבית המדרש של האגדתא דאז. מה שמעניין אותי פה זה לדרוש ולהוציא מזה משמעות עבורנו, ואני מקווה, כמו בכל דבר, שיחד עם ההעמקה זה באמת יתיישב טוב מאוד בתוך הטקסט. כלומר, אני מעמיד את זה כטקסט ספרותי, וזכותי לתת לזה את הפרשנויות הספרותיות.

במידה מסוימת, השאלה הזו יכולה להיות קשורה לשאלה אחרת: עד כמה אני רואה את האגדתא כטקסט מחייב? היו דיונים בעבר. היו ראשונים שראו את האגדתא כטקסט מחייב כמו כל טקסט הלכתי אחר, והיו כאלה שראו אותה כדרשה של דרשן בבית הכנסת - אם תרצה תקבל, אם לא תרצה לא תקבל. אין ספק שחלק מן הגישה שהאגדות פחות מחייבות, נבעה מסיבה פשוטה שלא מדובר בטקסטים משפטיים אלא בטקסטים עם מטרות אחרות. מבחינתי, בין כך ובין כך, ואולי אפילו אדרבה, ככל שנראה את האגדתא כחלק מהתורה שבעל פה ולא רק כאיזו עצה טובה או עצה מעניינת, זה פחות יפריע לי לבוא ולנקוט במדיניות שהצבעתי עליה קודם, כי דווקא מפני שהדבר הוא בתוך התורה שבעל פה, אז זכותי לבוא ולהתמודד עם זה, להציע לזה פרשנות משלי וחידוש משלי או טענה משלי, בדיוק כמו בהלכה. גם בגמרא אני מוכן לעשות את זה, במסגרת הכללים.

אם אסכם את דברי:

א. אני חושב שחשוב ונכון ללמוד אגדתא כחלק מהש"ס, אבל כמו שבש"ס צריך ללמוד כל דבר במשבצת המתאימה לו כך גם באגדתא. כשם שיש לי מתודולוגיה שמסכת בבא קמא נפרדת מנידה, כך יש לי מתודולוגיה שהאגדה מנותקת מההלכה.

ב. צריכה להיות זיקה עמוקה בין האגדה להלכה, כשזה נוגע לקשר בין התכנים המשפטיים לתכנים הקיומיים (זה קשר שאפשר לראות אותו גם בתנ"ך ומקומות אחרים), אבל לא כל האגדתא במסכת היא כזו.

ג. אני בהחלט מוכן להצדיק את ראיית האגדתא כמין שיח אישי שאנחנו מנהלים אותו.

ד. אני בהחלט מוכן לראות את האגדתא כחלק מן התורה שבעל פה, ואף על פי כן לבוא ולראות אותה כדיאלוג וכמשא ומתן. עד כמה זה מחייב, זה כבר מחוץ לדיון שאנו מנהלים היום.

הרב עודד: תודה רבה לרב משה על הדברים הברורים, הבהירים והחדים. אני רוצה לפנות לרב ישראל סמט. הרב ישראל סמט עומד בראש בית מדרש בעל אופי ייחודי, שעליו הוא יספר, לאחר שהרבה שנים הוא היה ר"מ בישיבה קונבנציונאלית - 'ישיבת אור עציון'. אנחנו נרצה לשמוע ממך, הרב סמט, איך אתה רואה את לימוד האגדה בישיבות הוותיקות לעומת בית המדרש שלך?

הרב ישראל סמט: שלום, יפה שאל הרב עודד איך הגעתי מבית מדרש קונבנציונאלי למשהו שהוא לא יודע איך להגדיר אותו היום... ובכן, שנים רבות הייתי ר"מ בישיבת אור עציון, קרוב לעשרים

שנה, והשאלה על מקומה של האגדה תמיד טרדה את מנוחתי, מפני שהיה לי קשה לקבל את הרעיון שחז"ל כתבו דברים באופן מקרי, מבולבל ואסוציאטיבי, ושהאגדה נמצאת במקום שבו היא נמצאת בדרך מקרה. אגדות החורבן נמצאות במסכת גיטין לא בדרך מקרה, אלא כחלק מן העיסוק של מסכת גיטין בחורבן הבית. זה נכון שתמיד קיבלנו את עולה של תפיסה המחלקת בין דיסציפלינות שונות, כמו ששמענו כאן - צריך לנתח כל דבר בכלים הראויים לו, ישנה ההלכה שהיא העיקר והיא מנותחת בכלים הלכתיים, וישנה האגדה שאותה לומדים בכלל באחת עשרה בלילה, והיא מנותחת בכלים משלה. יש בזה, כמוכּן, מן האמת. כלי הניתוח של ההלכה הם כלים לוגיים יותר, בעוד שהאגדה בהכרח משתמשת בכלים ספרותיים. כך מתנהל הלימוד, אני חושב, ברוב המוסדות ורוב הישיבות שבהם לומדים תורה. ישנה חלוקה חדה בין שני המקצועות. מקצוע ההלכה מנותח באופן שכלתני-למדני-משפטי, בעוד שאל מקצוע האגדה מתייחסים כמו שמתייחסים בישיבות תיכוניות לשיעור ספרות - משהו שבו כל אחד יכול להגיד מה שהוא רוצה, ולפרש איך שהוא רוצה באופן חופשי יותר, וכלי הניתוח הם בהכרח שונים מכלי הניתוח השכלתניים-המדודים של ההלכה. אלא שכאמור, היה לי קשה לקבל את זה שהסידור החז"לי הוא סידור מקרי, שבו האגדה נמצאת במקום מסוים במקרה. כיום, חדרו לאט לאט עוד ועוד כלי ניתוח ספרותיים מלימוד התנ"ך לתחום האגדה. ומכאן אנחנו מגיעים לתפיסה אחרת של לימוד אגדה, שאינה מחלקת בצורה חדה כל כך בין לימוד ההלכה ללימוד האגדה.

השנה למדנו מסכת קידושין גם בבית המדרש שלנו. בדפים הראשונים של מסכת קידושין, חז"ל מנסים ללמוד מקורות לשלושת הקניינים של קידושין - כסף, שטר וביאה - מקל וחומר. יש שם שניים או שלושה דפים שעוסקים בקל וחומר. קל וחומר זאת אחת המידות שהתורה נדרשת בהן, לכאורה מידה שכלתנית, טכנית, אלא שכל מי שלומד את הסוגיות הללו באופן למדני מגלה קשיים לא מבוטלים בניסיון להגדיר למדנית איך לימודי הקל וחומר האלה עובדים. כיון שראיתי את הקושי הזה, החלטתי להזמין לבית המדרש אדם שהוא בקיא במידות שהתורה נדרשת בהן. הזמנתי את אחד מגדולי הרבנים שעוסקים במידות שהתורה נדרשת בהן, הוא כתב על כך מספר ספרים ומאמרים. כיוון שהכרתי אותו כר"מ בישיבה קונבנציונאלית, כמו שזה הוגדר כאן, למדן עם נטייה ליטאית מובהקת, הבאתי אותו מתוך מגמה ברורה שהוא יבוא ויסביר איך באמת לימודי הקל וחומר הללו עובדים מבחינה לוגית-למדנית. אני מוכרח להודות שהתאכזבנו. כשהוא בא, הוא קודם כל נתן מבוא של חצי שעה ויותר שבו הוא הראה שלא ניתן ובלתי אפשר ללמוד את המידות שהתורה נדרשת בהן באופן לוגי בלבד. בסופו של דבר יש גם מעין 'קליפה' לוגית, צריך גם לעבוד באופן לוגי, אבל הבסיס של הקל וחומר, הקביעה מה קל ומה חמור, הבחירה של המשתנים ושל הקריטריונים - מה אתה מכניס לתוך הקל וחומר - כל זה לא בא מתוך לוגיקה, מתוך הגיון למדני, אלא - כפי שאני מצטט אותו - 'מתוך אינטואיציה'. לחז"ל הייתה אינטואיציה, ולכן הם ידעו איך ללמוד קל וחומר, ואנחנו לא יכולים להסביר את לימודי הקל וחומר שלהם רק באופן לוגי בלי להבין שהבסיס של כל זה הוא אינטואיטיבי. שאלנו אותו, את אותו תלמיד חכם - ואינטואיציה מניין לנו? מי יכול לקבל את אותה אינטואיציה? רק מישהו בעל רוח הקודש כחז"ל יכול לקבל את אותה אינטואיציה? התשובה לשאלה הזו, לדעתי, היא שודאי שרוח הקודש נחוצה. אולי אנחנו לא במדרגה הזו, אבל אנחנו רוצים לנסות לחוש את רוח הקודש של חז"ל, לחוש את האינטואיציה של חז"ל, מהו המעיין שממנו הם שאבו את רעיונותיהם. פה הרבה פעמים באים לקראתנו כלים שאינם

כלים הלכתיים מובהקים, ואם אנחנו לא מתחברים לכלים האלה, נמצאת ההבנה של הסוגיה ההלכתית חסרה - חסר הרקע המחשבתי שלה, הרקע האנושי שלה, אולי הרקע האלוהי שלה. הכלים שיש בסוגיה הזו בקידושין הם כלים מקראיים, הסוגיה מביאה פסוקים. ללמדן הישיבת הקונבנציונאלי יש גישה ברורה לזה. כששאלתי את הר"מים שלי, בין בישיבה התיכונית ובין בישיבה הגבוהה, איך הלימוד הזה מן הפסוקים עובד, התשובה שקיבלתי הייתה שאנחנו היום לא יודעים ללמוד מפסוקים. אם יש פה עמוד גמרא של לימוד מפסוקים, השיעור יהיה על העמוד הבא, מפני שכלי הלמידה מן המקרא והיכולת לחבר אותם אל הסוגיה אינם דבר שנלמד ונרכש. אבל היום אני חושב שאנחנו יכולים לחוש שיש לנו כלים ללימוד מקרא ויש לנו כלים ללימוד אגדה. ביחס לשניהם - גם המקרא וגם האגדה - אני חושב שאנחנו יכולים לומר בפה מלא: הם חלק מהותי מהסוגיה, ומתוכם אנחנו נוגעים באינטואיציות, במקומות הפנימיים שמהן שואבת ההלכה את מעיינותיה, שמהן למדו חז"ל איך ללמוד מפסוק ואיך להבין עניין. אם כן, כשהאגדה נלמדת בבת אחת עם ההלכה, היא מגלה את עומק התוכן של ההלכה. לפעמים צריך לומר שהאגדה באה לטעון טענות שהן שונות מאלה של הסוגיה ההלכתית, לפעמים האגדה באה להציג את המורכבות של העניין, מעבר למה שההלכה עושה - ההלכה קובעת מסמרות והאגדה הרבה פעמים אומרת את ההפך. האגדה אומרת שיש לה עניין עם פנים מורכבות יותר, יש גם צד אחר, שאולי לא נפסוק אותו להלכה, אבל הוא קיים, שים לב אליו. פעמים רבות האגדה עושה גם את זה. אבל בראש ובראשונה, האגדה נותנת את המרחב האנושי, כי אם רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם למוד הגדה. וזה לא רק את 'מי שאמר והיה העולם'. אם רצונך להכיר את האדם שאמר את ההלכה, ואת האדם שאלי מיועדת ההלכה, אם רצונך להכיר את כל המרחב האנושי שבו עוסקת ההלכה - לך ולמד אגדה, מפני שבה אתה מוצא את הקשר שבין הדברים, בין האדם לבין ההלכה. אם נסכם את מה שאמרנו בינתיים, דיברנו על שתי הסתכלויות - ההסתכלות הראשונה היא הסתכלות שבה ההלכה והאגדה הם שני נושאים מופרדים כמעט לגמרי, שכמעט במקרה הזדווגו יחדיו אל אותה סוגיה ובתוך באותה מסכת. ההסתכלות השנייה טוענת שהאגדה מגלה לנו את כל המרחב הרוחני והאנושי שעומד בבסיס הסוגיה, גם בבסיס הסוגיה ההלכתית, שהיא חלק מסוגיה אחת שמכילה אגדה והלכה, ושהיא מגלה לנו את הרוח שעומדת מאחורי ההלכה. בדרך הזו הלכנו בבית מדרשנו, למדנו גם אגדה וגם הלכה כאחת.

אני רוצה להוסיף רובד נוסף, שהוא אולי החידוש הגדול ביחס לתפיסתה של ההלכה עצמה. ניקח שוב את הדוגמא של מסכת קידושין. חז"ל 'סידרו' אותנו. במקום לתת לנו מבוא מובנה למדני בנוגע לקניינים ואחר-כך לסדר את ההלכות כדרך שכתבו אז ספרי חוק, הם שמו את דיני הקניינים במסכת קידושין. זה הרי לא הגיוני, כי דיני הקניינים צריכים להיות במסכת בבא בתרא. ניתן לטעון שמסיבות היסטוריות-ספרותיות כאלה ואחרות דיני הקניינים נמצאים במסכת קידושין, וזהו מקרה. אך שמא המקרה הזה בא ללמד לימוד גדול על מהות הקניין או על מהות הקידושין? האם נכון ללמוד דיני קניינים בפרק הראשון של קידושין, מבלי לחשוב מה זה אומר על תפיסת הזוגיות של חז"ל, מה זה אומר על תפיסת המשפחה של חז"ל, האם זה אומר משהו על תפיסת הקניינים של חז"ל? לא רק האגדה, אלא גם סידור הדברים של חז"ל בהלכה, יכול ללמד אותנו הרבה פעמים על המשמעות הקיומית של הדברים.

אבל אני רוצה לטעון טענה נוספת. האם זה מקרה שההלכה מנוסחת, החל מהתורה שבכתב אבל גם בתורה שבעל פה, בצורה של מקרים, של סיפורים? אנו מתחילים את הדיון על קידושין ב"כ"י יקח איש אשה", ואז קרה כך, ואז קרה כך, ואז קרה כך. יש סיפור. האם זה מקרה שהתורה מנוסחת

בצורה כזאת, ולא מעט מההלכות החז"ליות מנוסחות גם הן בצורה של סיפור, או שאמנם ככה כתבו פעם, אך היום תפקידנו להינתק מסיפור הדברים ולהגיע רק אל הניתוח הפילוסופי-הלמדני, אל האמירות המופשטות? בעיניי, הסוגיה ההלכתית עצמה מכילה הרבה פעמים פנים של אגדה, ולא בגלל האגדתא שבה. אם אנחנו מוכנים להטות אוזן ולהקשיב למילים של הסוגיה, לשאול את עצמנו למה בחרה הסוגיה להשתמש במילה מסוימת אם היא יכולה לבחור לא פעם במילה אחרת, למה היא בחרה דווקא בניסוח 'האשה נקנית', נוכל לגלות משמעויות חדשות. אפשר לראות את זה גם בכל סוגיה אחרת. במסכת פסחים, למשל, יש דיון לגבי המשכיר בית לחברו בארבעה עשר - מי חייב לבדוק. הגמרא אומרת שזה תלוי במי שמסר מפתח. זו לא בחירה אקראית של מילה. אפשר להראות בהרבה מן הסוגיות ההלכתיות שבחירת המילים בסוגיה נמצאת בתוך עולם לשוני ומחשבתי שיש לו משמעות שחורגת הרבה מהמקום של ההלכה. הסוגיה בוחרת במבואות שלפעמים הלמדנות מתקשה מאוד להסביר את התפקיד שלהן, בקושיות ותירוצים שהסוגיה אולי יכולה להסתדר בלעדיהם. אם אנחנו מוכנים לקרוא גם את הסוגיה ההלכתית בתור אגדה, לקרוא אותה בכלים ספרותיים, לבדוק את אוצר המילים שלה, לבדוק את המבנה שלה, לבדוק את ההקשרים הלשוניים והספרותיים שבהם היא כתובה, אנחנו מגלים פעמים רבות שמה שחיפשנו קודם באגדה מצוי כבר בתוך הסוגיה ההלכתית. במילים אחרות, אני בא לטעון כאן, שהאמוראים שכתבו את הסוגיה ההלכתית היו כנראה מודעים לשימוש הספרותי שהם עושים במילים שהם בחרו בהן כדי לכתוב, לעצב ולערוך את הסוגיה. ואם הם היו מודעים לכך, אפשר לומר שהם כתבו בשתי שפות - הם כתבו בשפה אחת הלכתית, שאותה אנחנו מנתחים בכלים לוגיים, משפטיים, הלכתיים, אבל אותה סוגיה הלכתית עצמה מכילה מרכיב נוסף, אגדי, שאמנם לא מופיע בצורה הקלאסית של אגדה, הוא נמצא בתוך סוגיה הלכתית, אולם ניתוח המילים, המבנה וכו' מגלה שגם הסוגיה ההלכתית מביאה לנו סיפור, סיפור שכאשר אנחנו מודעים לו, אז נפתחים לפנינו מעיינות גדולים של לימוד רוחני, של הבנה של מה שעומד מאחורי הסוגיה ההלכתית. הסוגיה יכולה לדבר על רוצח בשגגה שזרק אבן מהכותל שלו. היא משתמשת במילים 'זרק אבן לאשפה'. ה'אשפה' יכולה להתברר כדבר בעל משמעות רבה במחשבת חז"ל. אצל חז"ל, כולנו, כל העולם כולו, הוא ארמון שבנוי על אשפה. בהחלט סביר שהאמורא שמדבר על רוצח, על ערך חיי אדם, ומשתמש במילים 'אבן הנזרקת לאשפה', יודע היטב שיש משמעות גנוזה במילים שהוא בחר להשתמש בהן, שלוקחת אותנו למקום שאומר משהו, שטוען טענה שהיא לא רק טענה הלכתית, הלכתית במובן שאנו מתכוונים אליו היום. אין טענה אגדית מפורשת, אבל היא נמצאת מאחורי בחירת המילים ובחירת המקורות שבתוך הסוגיה ההלכתית. זוהי הדרך שבה למדנו בבית מדרשנו השנה. לא זו בלבד שלמדנו אגדה, ואף ראינו אותה כחלק אינטגרלי מן הסוגיה ההלכתית, אלא שגם בסוגיה ההלכתית עצמה מצאנו פנים של אגדה, שהאירו באור יקר את הסוגיה ההלכתית.

הרב עודד: תודה רבה לרב ישראל סמט. אני חייב לומר שאחרון החששות שלי התפוגג. מתברר שבכל זאת יש פה יותר מדעה אחת. אחרון הדוברים לסבב הזה הוא הרב יהודה ברנדס, שבנוסף להיותו ראש בית המדרש של 'בית מורשה', הוא גם כתב ספר בנושא שאנו דנים בו בשם: 'אגדה למעשה - עיונים בסוגיות משפחה, חברה ועבודת השם'. זה בוודאי שייך לא רק לנושא האגדה אלא גם לאגדה במסכת קידושין. נדמה לי שאחד הייחודים בבית המדרש של 'בית מורשה' הוא שבעיסוק באופן כללי במקצועות התורה, ובכללם גם בלימוד האגדה, אין פחד משילוב של

תיאוריות אקדמיות. הייתי רוצה, הרב ברנדס, שתתייחס גם לעניין הזה, כמובן, במסגרת התיאור הכולל, כיצד מתנהל הלימוד בבית המדרש שלכם.

הרב יהודה ברנדס: שלום, ותודה שהזמנתם אותי. מאוד נעים כשעוסקים בלימוד, ובפרט כשעוסקים בלימוד אגדה.

אני רוצה להתייחס קודם כל לשאלת הפתיחה - באיזו שעה לומדים אצלנו אגדה. אז אצלנו, בשמונה וחצי בבוקר בסמסטר ב' היה קורס באגדה. בחרתי להשתמש במונח 'סמסטר' ולא 'זמן קיץ', כדי לענות לדבריו של הרב עודד על אודות חוסר הפחד. האמת היא שאני לא חושב שהנושא הוא בכלל עניין של חוסר פחד, אני מדבר על צורך. יש צורך בכלים. כל כלי לימוד שישנו, כל כלי שאפשר להיעזר בו על מנת ללמוד תורה והוא עוזר ומקדם את ההבנה שלנו - הוא כלי נחוץ, כולל כלים ספרותיים, כלים פרשניים וכלים היסטוריים. בנושא הזה של הכלים יש דימוי שאני אוהב להשתמש בו. בדרך כלל אני מדבר על כך שאנו באים אל הגמרא עם ארגז כלים. אני מדמה את עצמי לבעל מלאכה שמזמינים אותו לעשות איזו עבודה, לתקן משהו, והוא בא עם ארגז כלים, כי הוא לא יודע בדיוק למה הוא יזדקק כדי לטפל בבעיה. יש כל מיני סוגי בעיות, וככל שארגז הכלים שאיתו אנחנו באים אל הגמרא הוא מפותח יותר, אנחנו יכולים להתמודד עם יותר דברים. יש דברים שהיו חסומים בפני הקדמונים, והם חשופים בפנינו היום. במובן הזה, מבחינת סוגי הכלים שיש להשתמש בהם בלימוד, גם קו התיחום הברור הזה שניסו לעשות כאן בין הלכה לאגדה, הוא עצמו לא ברור די הצורך. הרב סמט כבר העיר על כך, הוא אמר שיש הרבה אגדה בתוך עולם ההלכה. זה בעצם מה שאני מנסה להראות, את העובדה שעולם האגדה ועולם ההלכה כרוכים זה בזה בכל הש"ס. עצם ההגדרה הכוללנית של 'אגדה' היא בעייתית מאוד, כי האגדה עצמה מצריכה כלים שונים. אינה דומה אגדה השזורה לגמרי בתוך הסוגיה ההלכתית - כמו למשל סוגיית כיבוד אב ואם, בתוך מסכת קידושין, שבה קטעי ההלכה והאגדה שזורים זה בזה, וקל מאוד להצביע על כך שלאגדה יש תפקיד בעיצוב ההלכה² - לדרשות בסוגיית ייחוד בפרק הרביעי, שהמרכיב הסיפורי-ספרותי בהן הוא מאוד דומיננטי, אך אין בהן קשר רצוף לפרטי ההלכות. עוד יש בפרק הרביעי סוגיה בענייני היוחסין, שבה יש דרשות ארוכות על מערכת היחסים שבין ארץ ישראל לבבל, ושם מאוד בולט ההקשר ההיסטורי שבתוכו הדברים נאמרו. במסכת שבת יש דפים שלמים שעוסקים בענייני רפואה, בשאלות של כשפים ורפואה עממית. אני מודה ומתודה שאני לא מבין במה מדובר. יש יהודים שמתמחים בתחומים הללו, ברפואה עממית, עשבים, צמחים וכדומה. גם פה צריך להבחין בין רפואה עממית של ארץ ישראל לזאת שבבבל. אינו דומה הירושלמי לבבלי לא ביחס לנושא הזה ולא באינפורמציה עצמה שיש לנו על כך. אלו נושאים שדורשים כלים אחרים. כל אחד מסוגי האגדות האלה מצריך לגשת אליו בכלים אחרים: הלכה, ספרות, היסטוריה, פולקלור ואתנוגרפיה, ועוד ועוד.

הרבה מאוד מהפתגמים העממיים של הגמרא, בעיקר של התלמוד הירושלמי, לא כל כך קלים להבנה. יש יהודים בודדים שיש להם בכלל נגיעה בזה, ויודעים להגיד מה המקור היווני של משפט מסוים ומה לעשות איתו. למשל, הסיפור בקידושין של המעשה שהוציאו עשרה במיטה³ - יש

² הערת המערכת: בעניין זה עיינו במאמרו של הרב יוסף סלוטניק המופיע בקובץ זה.

³ קידושין פ ע"ב.

ראשונים שידעו על המקור היווני של הסיפור הזה, כמו רבנו חננאל, אבל רש"י לא ידע. רבנו חננאל הכיר את הסיפור היווני, כי הוא הכיר יותר את התרבות הזאת. מבחינת הרקע ההיסטורי והתרבותי, אנחנו יודעים הרבה יותר על העולם היווני והרומי, כי כל חוקרי התלמוד שלנו באו מאירופה, והייתה להם השכלה קלאסית, יוונית ולטינית, אך אנחנו יודעים מעט מדי על מה שקרה בסביבה הפרסית של התלמוד הבבלי. כשאנחנו מדברים על העולם הפרסי, הידע שלנו הוא דל ביותר. יש מעט מאוד חוקרים שעסקו והכירו את העולם שהקיף את עם ישראל בעידן הפרסי, ולא ידוע בכלל על איזה רקע תרבותי חלק מהדברים הללו נאמרו. כל זה נוגע לתחום אחד, להקשר ההיסטורי.

יכול להיות גם הקשר חברתי, הקשר תרבותי, הקשר גיאוגרפי. מעבר לכך, ישנם כלים ברמה גבוהה יותר, כלים ספרותיים יותר. פרופ' יונה פרנקל הביא לתוך האגדה את עולם הספרות הכללי, את שיטת הניתוח המבנית של הסיפור הקצר. הוא נתן דחיפה עצומה לתחום מאוד מסוים של לימוד האגדה - הסיפור הקצר. אבל כל מה שנוגע לעולם המדרש, זה כבר סיפור אחר שנוגע בשאלת תפיסת המדרש כצורת פרשנות. ככל שאנחנו צוברים יותר כלים, היכולת שלנו להבין את מה שאנחנו לומדים גדולה יותר, וזהו אחד התפקידים החשובים המוטלים עלינו עכשיו. הדרך הזו לא באה רק מן העולם האקדמי, היא שייכת, כמובן, גם לעולם התורני. ניקח למשל את השפה של הקבלה והחסידות. נוכל להשתמש כאן בביטוי שהרב סמט השתמש בו קודם - 'אינטואיציה'. אני לא בטוח שזו רק אינטואיציה, זה משהו שמעבר לזה, הם קלטו דברים במושגים ובשפה של השיח האגדי שהרבה חוקרים לא יכולים לעלות עליהם, כיון שהם שמעו משהו במנגינה של הדברים ממקום אחר בכלל. מהר"ל מפראג קדם למחקר הפורמאלי הרבה מאוד שנים, אבל עמד על דברים שהמחקר הפורמאלי עד היום עוד לא עמד עליהם, כולל שאלות של לשון ושפה, כמו מה המשמעות הסמלית של מילה. יש לדעתי משמעות ייצוגית למילה באגדה, כפי שטען קודם הרב סמט, כמו המילה 'מפתח' בגמרא בקידושין, באגדה על דמה בן נתינה במסגרת הסוגיה על כיבוד אב ואם.⁴

למעשה, הכלים הם כל כך רבים, שקשה באמת להשתמש בהם בקלות. מדובר במקצוע! זה מקצוע שמצריך התמחות מאוד רצינית, כמו התמחות תלמודית בתחום ההלכה. הבעיה משותפת לשני התחומים, כיון שגם בתחום של ההלכה יש הרבה אנשים שמכירים ויודעים להשתמש בכלים באופן חלקי. יש אדם שיש לו מפתח שוודי, זה כל מה שיש לו, את זה הוא יודע לתפעל. הרב משה סיפר על התלמיד-חכם שאמר: 'אנחנו עכשיו לומדים בבא קמא, ולא נלמד שבת'. זה שיקול פדגוגי לגיטימי. אבל אני נתקלתי ביהודי תלמיד חכם, מגדולי תלמידי החכמים שבדור, המוכר בכל חצרות התורה בישראל ובעולם היהודי, שכשאנחנו באנו אליו וסיפרנו לו שאנחנו לומדים השנה מסכת שבת, הוא אמר שבמסכת שבת אין מה ללמוד, אין לו יותר מארבעה שיעורים להעביר. ולכן, כשבישיבה למדו בזמן חורף מסכת שבת, הוא לימד בבא מציעא. מתברר שעולם הלימוד הישיבתי, גם בתחום ההלכה, פיתח יהודים שיסתובבו עם מברג פיליפס או מפתח שוודי - אם הסוגיה נכנעה למפתח השוודי, אז הם פתחו את הצינור, ואם לא, אז במקרה הפחות גרוע הם עוברים לדף הבא, ובמקרה היותר גרוע הם מנסים לפרק מנורה בעזרת מפתח שוודי. באגדה זה בדיוק אותו דבר. אדם שאין לו כלים ללימוד אגדה לא יכול להסתער על האגדה; אדם שאומר: 'אני לא מבין בתנ"ך',

⁴ שם לא ע"א.

כמעט לא יוכל ללמוד אגדה, מפני שרוב אגדת חז"ל מיוסדת על קריאה מעמיקה של פרקי תנ"ך. אם אתה לא יודע לקרוא אגדה, אם אתה לא יודע לקרוא פסוק, אז עזוב, תשאיר את זה למישהו אחר. באמת הייתה תקופה שבה חכמי ההלכה אמרו - אנחנו לא מבינים באגדה ונדלג על זה. זה בסדר, זה הוגן מבחינתי. המצב, לדעתי, הוא יותר עצוב. אנשים שלא מבינים בזה, שולחים את ידיהם ומלבישים על זה דברים שלא שייכים בכלל. הרמב"ם כבר חרץ עליהם את משפטו בהקדמותיו למשנה ולפרק חלק.

הדבר הזה, כאמור, מטריד אותי באותה מידה בסוגיית הלכה. לא כל סוגיית הלכה נכנעת לכללי המשחק של ר' שמעון שקופ. סוגיות שהמוקד בהן הוא לימוד מדרשי הלכה, כמו הסוגיות בתחילת מסכת קידושין שהוזכרו פה, לא מתאימות לדרך הזו. מי שלא מכיר את דרכה של הסוגיה, שיעשה טובה ויניח לזה, ולא ייצא מכאן לדיון הלמדני אם הכסף הוא כסף קניין או כסף קידושין - זה לא הנושא של הסוגיה. אכן, יש דיון כזה בין האחרונים, אבל הוא לא נובע מתוך סוגיית הגמרא. הנושא של הסוגיה הוא איך מחלצים את הלימודים של הקניינים מתוך הפסוקים. יש שם פסוקים ודרשות, מן המכילתא והספרי, ויש דיון של הגמרא איך להתמודד עם הדרשות הללו.

אסכם בתשובה לשאלה הפותחת על לוח הזמנים אצלנו. לומדים אצלנו את הגמרא על הסדר, ויש שיעורים שונים בנקודות שונות של המסכת - יש שיעור בדרכי הפרשנות של ראשונים ואחרונים, ויש שיעור של הלכה למעשה וגם שיעור באגדה ושיעור עם משנה ותוספתא. כל אחד מתמחה בתחום מסוים שהוא לוקח מתוך המסכת או בצד המסכת. כל הדברים הללו ביחד אמורים להתכנס לשיעור הכללי. הדבר השני שמאוד חשוב לי להדגיש הוא שלא נכון לעשות את ההבחנה הבולטת, לא בין הלכה לאגדה ולא בין אקדמי לשיבתי. ככל שנעשיר את מערכת הכלים שאיתה אנו ניגשים לסוגיה, נוכל לראות לאחר מכן אור יקר, כפי שאמר הרב סמט.

הרב עודד: תודה רבה. לאור הדברים שנאמרו פה, אני רוצה להפנות אליכם עוד שאלה אחת - האם, לדעתכם, יש סכנה בבית המדרש ביתר התמקדות באגדה על חשבון ההלכה? ואם כן, מה הסכנה?

הרב ישראל סמט: אני לא כל כך מבין את השאלה. מה פירוש התמקדות יתר? יש הרבה בתי מדרש, ומטבע הדברים כל בית מדרש בוחר לו נושא שבו הוא מתמקד. הרב ברנדס הסביר יפה על ריבוי הכלים שיש בלימוד תורה. בבתי המדרש השונים תמיד יש רבנן דאגדתא ורבנן דהלכתא - החלוקה הזאת הייתה מוכרת לחז"ל - ומטבע הדברים, כמו שיכול להיות בית מדרש שיבחר ללמוד בעיקר מקרא - זה לגיטימי, יש אנשים בעלי צורך ללימוד מקרא - כך יכול להיות בית מדרש שיבחר לעסוק בכלי כזה או בכלי אחר, או בקובץ כלים כזה או אחר. כך שהשאלה לא כל כך מובנת לי. אילו כל בתי המדרש בישראל היו עוסקים יותר באגדה ופחות בהלכה, אז אולי הייתה שאלה כזאת, אבל אנחנו לא מדברים על מציאות כזאת. אנחנו בסך הכול מדברים על כך שבחלק מהמקומות שבהם לומדים תורה, בוחרים להשתמש בכלים שונים מהכלי ההלכתי או הלמדני. גם הכלי הלמדני, אגב, שונה במובנים רבים מהכלים ההלכתיים. הרב ברנדס העיר כאן יפה שזה לא בדיוק אותו הדבר. לא פעם הלמדנים נוטים לברוח מנושאים בעלי משמעות הלכתית. הלמדנות האירופאית החדשה מדלגת על דברי הלכה. אז גם פה היה מקום לשאול, אולי בכלל הלמדנות היא דבר מסוכן? והרי בדורות קודמים גם זה לא היה. כך דרכה של תורה, וכל דור ודור יש לו כלים חדשים. הלמדנות בשעתה, כשהיא התחילה, הייתה גם היא סוג של כלי חדש. אם כן, כך הם

הדברים. כל בית מדרש בוחר את קובץ הכלים שמדבר אל ליבו, וזה לא בא בהכרח על חשבון כלים אחרים שיהיו בבתי מדרש אחרים, כך שברמה של כלל ישראל אני רגוע.

ברמה החינוכית של יושבי בית מדרש מסוים - אם יש בית מדרש שלומדים בו תנ"ך, היה עולה על דעתנו לומר שמסוכן ללמוד יותר מדי תנ"ך? לא. כולנו יודעים שבין יושבי בית המדרש יש כאלה שמתאים להם כך, ויש כאלה שמתאים להם כך. זה נכון שיכול להיות חשש למקרים שבהם אדם ינסה לפסוק הלכה מתוך מקרא, שזה דבר פסול בעינינו. ייתכן שבאמת ראייה יותר רחבה של סוגיה, בכלים רבים יותר, יכולה לגרום גם לתובנות הלכתיות עמוקות יותר או שונות מן המקובל. באמת קשה לדעת לאן דברים כאלה עתידים להתפתח. הרב קוק באחת האגרות שלו, כשהוא מדבר על תורת ארץ ישראל, מגדיר במפורש את ההבדל בין הבבלי לירושלמי. בבבלי ההלכה נבעה כולה בצורה שכלתנית מתוך תובנות שכלתניות, בעוד שבירושלמי היה יותר שימוש ברוח הקודש. אני לא יודע אם אנחנו שם. נראה לי שכיום אנחנו רחוקים מהמקום שבו תובנות מרוח הקודש יחלחלו לתוך פסיקת ההלכה שלנו. בתור חזון היסטורי הרב קוק מציג את זה כמשהו שעתידי לקרות בעזרת ה'. אבל במובן מסוים, כך הוא הדבר. כולנו יודעים שפוסק הלכה פוסק גם לפי תפיסת עולמו ולפי הבנתו את המציאות. אלו חלקים אינטגרליים מתוך פסיקת ההלכה שלו. מובן מאליו, שגם האופן שבו הוא מבין את עולמם הרוחני וההיסטורי של חז"ל ישפיע. ברגע שאדם יודע את זה, אז הדבר עתיד בצורה כזו או אחרת להיות חלק ממה שהוא אומר ולבוא לידי ביטוי גם בהבנתו ההלכתית. האם מכאן נסיק שיש פה סיכון? אני לא יודע. כאמור, אני חושב שתמיד היו כלים שונים וצורות שונות להסתכל על התורה, ובעזרת ה' תמיד יהיו, ותפקידנו לדאוג לעשות את זה בצורה המאוזנת ביותר שאפשר, בצורה שבה דברים ייעשו מתוך מתינות, מתוך שיקול דעת ומתוך יראת שמים, ואז בעזרת ה' חפץ ה' בידנו יצליח.

הרב משה ליכטנשטיין: אני אנצל את ההזדמנות להעיר כמה הערות על כל מה שנאמר כאן קודם, דווקא מתוך השאלה האחרונה. יש לי בעיה מסוימת בכל היום הזה. לא ברור לי בדיוק מה עומד סביב המושג 'אגדה'. האם אנחנו מדברים פה על מחשבה, מחשבת חז"ל, או על אגדתא? הרב ישראל סמט דיבר בפתיחת דבריו על מחשבת חז"ל, וזה דבר אחר לגמרי מאשר אגדות. אם אגדה כוללת את המחשבה, זה הופך את הדיון לדיון אחר. כפי שאמרתי בדברי קודם, אני חושב שיש הבדל בין השאלה עד כמה לשלב הלכה ומחשבה, לבין שאלה אחרת: האם זה טוב לקבוע זמן לחברותא או שיעור בדברים אגדתיים מובהקים? אלו שתי שאלות שונות. אם אדם רוצה לבוא ולשלב במסכת קידושין את האגדות, או המדרשים או בעלי מחשבה בכלל שעוסקים בעולם המחשבה יחד עם ההלכה - אני בעד. אני מזדהה עם זה שיש יחסי גומלין עמוקים וחשובים בין הלכה ומחשבה. האם כדאי באמת להקדיש זמן ללימוד אגדות באשר הם? זה גם ערך, זה בדיוק מה שאמרתי קודם. אז לא כל כך ברור לי בדיוק איפה אנחנו ממקדים פה את הדיון.

הערה שנייה היא על כל השימוש בתנ"ך וכדומה. י"ג מידות שהתורה נדרשת בהן זה לא אגדה, זה הלכה. זה הלכה שמחפשת את הקשר בין התנ"ך לבין הסוגיה. מדובר במדרש הלכה. אפשר להחליט שאתה מתמצא בזה וללמוד את זה, ואפשר להחליט שלא, אבל זה לא אגדות, ומה שעושים איתם לא קשור לדיון על אגדה. זה פשוט דיון על הקשר שבין תורה שבעל פה לתורה שבכתב. 'מדרש', פירושו לקחת פסוק ולדרוש אותו. אם הפסוק הלכתי והמדרש הלכתי, אז זה

מדרש הלכה. יש אגדה שדורשת ויש הלכה שדורשת. אפשר להסכים או לא להסכים אם זה אינטואיציה או לוגיקה, אבל בכל אופן זה דיון פנים הלכתי ולא דיון על אגדה מול הלכה. הערה אחרונה – אין ספק, כפי שנאמר כבר, שיש מתודות שונות בסוגיות שונות. אני לא חושב שיש תשובה אחת נכונה לסוגיה. התיאור של בעל מלאכה שצריך לבחור להשתמש בפלאיר, או במפתח שוודי או בפטיש מניח שיש תשובה אחת נכונה, וצריך לבחור את הכלי המתאים לפתור אותה. לדעתי ניתן לגשת לסוגיה בכלים שונים, ואין כלי אחד שאיתו ניתן לפתור אותה. אתה יכול להשתמש באיזה כלי שתבחר, ואתה תגיע לתובנות אחרות. אני מעדיף לא להשתמש במטאפורה של בעל מלאכה, אלא של מערכות יחסים עם הטקסט. אנשים משתמשים בטקסטים בצורות שונות כי כשם שפרצופיהם שונים כך דעותיהם שונות, ולכן זה לא שכלי אחד מתאים וכל השאר לא מתאימים מראש. כל גישה תוליד תובנה אחרת, ואני לא רואה אותן בכלל כסותרות אלא כמשלימות, ולכן לא הייתי נרתע כל כך אם מישוהו ניגש בתפיסה אחת ולא ניגש בתפיסה אחרת לאותן סוגיות.

אני מסכים למה שהרב סמט אמר קודם שאין סכנה בלימוד אגדה. יש שאלה אחרת האם מדובר בבחור בשנה א' או בבחור בשנה ו'. גם לגבי לימוד ההלכה למעשה קיים אותו דיון. האם אני רוצה שבחור בשנה א' ילמד בעיקר ש"ך וט"ז, או אני מעדיף שילמד רש"י ותוספות? אין פה סכנה. השאלה היא, מה מתאים לכל אחד באיזה שלב. היא לא קשורה בלימוד האגדה, היא קשורה במעמד ההלכה בעולם הציוני-דתי. לפי תחושתי, מעמד לימוד ההלכה, לא המעשי אלא התיאורטי, נחלש. אני אישית מצר על זה, אבל אני לא מאשים את האגדה בזה, אלא כל מיני גורמים אחרים.

הרב יהודה ברנדס: אני אתייחס רק לשאלה שנשאלנו כרגע. אני חושב באמת, כמו קודמי, שהמושג סכנה לא נוגע ללימוד האגדה. הוא עלול לגעת לדרכי החינוך. אני מזהה שתי סכנות עיקריות שיכולות להיות, והן לאו דווקא קשורות לאגדה. סכנה אחת היא צמצום הדעת, אדם שלא רואה לא מימין ולא משמאל חוץ ממה שהנחילו לו. מצמצום הדעת הזה יש שני נזקים – אחד לו עצמו, שעולמו צר, והאחר, זה שהוא פוסל את האחרים, תופעה נפוצה במחוזותינו. מצד שני, יש סכנה הפוכה – יש צורך, כמעט הכרחי, להתמקד במשהו כשרוצים להתמחות בו. אי אפשר לקחת קצת מכל דבר. אם אנשים לא יתמקדו בדברים מסוימים ולא יתמחו בהם, אז לא יהיו לנו מומחים. אחרי שאדם ראה, למד והכיר, ויודע לכבד אחרים, והוא עצמו החליט שהוא מתמחה בתחום מסוים, בין אם זה הלכה-עיון, בין אם זה הלכה למעשה, בין אם זה אגדה, נעודד אותו להביא למיצוי את ההתמחות שלו בתחום שלו כדי שייצור ויחדש וילמדו ממנו אחרים. כמובן ששוב קיימת המגבלה הזאת, שהיא אחת הצרות הגדולות של העולם האקדמי של זמננו, שאנשים ננעלים על איזה שהוא קצה של שפיץ של התמחות ולא יודעים מימינם ומשמאלם. מזה צריך להיזהר. אבל עצם הרעיון שאדם מתמחה במשהו, זה רעיון שלא רק שהוא לא מסוכן, אלא הוא מאוד בריא. הסכנה היא כשזה קורה באופן שהוא לא ראוי.

הרב עודד: תודה רבה, אני רוצה להפנות את רשות הדיבור לציבור. אם יש שאלות, נשמח לשמוע. מי ששואל שאלה, שיאמר למי הוא מפנה אותה.

שאלה: רציתי לשאול בעיקר את הרב משה ליכטנשטיין ואת הרב ישראל סמט, למרות שזה רלוונטי לכולם. אני ר"מ פה בישיבה, ואני אומר את זה כי זה רלוונטי לשאלה. הרב משה, דיברת על שילוב

כלשהו בין העיון לבין המחשבה. לא האגדה, אלא התכנים המחשבתיים. הייתי רוצה לשאול באיזה אופן הדבר הזה בא לידי ביטוי בדרך הלימוד של הלומד? עד כמה זה נהיה חלק מהשיח הלימודי בפועל בבית המדרש? מהצד השני, אני רוצה לשאול את הרב ישראל, באיזו מידה נשאר מקום בבית המדרש לניתוח הלמדני, ומה השילוב בין צורות ההתבוננות שדיברת עליהן לבין הניתוח הלמדני? דיברת על הרמוניה מסוימת, בניגוד לדיסציפלינות שונות. איך הלימוד מתנהל בפועל לאור הדבר הזה?

הרב משה ליכטנשטיין: הבעיה שלי כשאתה שואל על דרך הלימוד של הלומד, היא שיותר קשה לי לחנך אותו בתחום המחשבתי, לתת לו מתודות בדוקות. אם אני אדבר במונחים שהשתמשו בהם לגבי הדרך הבריסקאית, הבריסקאים התגאו בזה שהם שואלים 'מה' ולא 'למה'. הם שואלים מה עולה מתוך הסוגיה ולא למה זה נאמר. הגרי"ז כתב זאת מפורשות, שלא מעניין אותו 'למה', והעיקר מה כתוב, ויש גם תפיסה מטפיזית מאחורי זה. זה לא קשור לאמירה שאני לא יודע ואני מפחד להגיד כי אין לי מתודה בשביל זה. זה קשור בתפיסה מטפיזית שלימה שאדם הוא עבד הקב"ה, הקב"ה מצווה עליו, והוא לא צריך לשאול למה מצווים אותו, אלא לשאול מה מצווים אותו כדי שיוכל למלא את הפקודה. לדידי בנקודה אחת הם צדקו. הם צדקו בכך שללא ניתוח למדני מדוקדק אי אפשר להתקדם. זאת שיטה ששואלת מה יש בתוך הסוגיה. אחרי שאתה מוצא מה כתוב בסוגיה, אז תשאל את עצמך לא מה כתוב, אלא מה עומד מאחורי זה. זה השלב הבא. אם למדתם קידושין, נביא דוגמא פשוטה. אם יש שלושה סוגי קידושין, צריך לשאול את עצמנו אם יש נפקא-מינות בין קידושי ביאה לקידושי כסף, אם יש הבדל בין קידושין עם דיבור לקידושין בלי דיבור, האם יש הבדל בין קידושין שאב מקדש את בתו לקידושין שהחתן מקדש ישירות את הכלה, וכן הלאה. אחרי שנראה את כל המחלוקות, בין אם זה בין הירושלמי לבבלי, בין אם זה תוספות שמחלקים באיזה שהוא נושא, נשאל מה המשמעות של ההבדל הזה, מה יוצר את ההבדל בין קידושי ביאה לקידושי כסף, ולבסוף נגיע לכך שמדובר במערכות יחסים אחרות. כך נראה לי. קודם אתה בודק את התופעה, ואז את ההסבר. המודלים צדקו שקודם צריך לבחון את התופעות ואז להמשיך. מבלי זה אי אפשר לזוז. השלב הבא הוא באמת לשאול למה זה ככה, לשאול איפה מסתתרת הסיבה התכליתית. הבעיה היא שזה כבר יותר קשה, כי המתודה פחות ברורה והכלים יותר קשים לרכישה כיון שאף אחד לא פיתח אותם, או כיון שקל יותר לחשוב שאתה יודע כשמדובר בדברים פחות טכניים ובעברית יותר פשוטה. ללמדן צעיר קשה יותר היכולת לחפש נפקא-מינה, מה המשמעות המשפטית של הדברים. ככל שמתקדמים קדימה, ניסיון החיים נהיה יותר משמעותי. בגיל 35 אדם מבין הרבה יותר טוב במערכות יחסים שמסכת סוטה עוסקת בהם, מאשר בחור בן 18, כמה שקשה לבחורים הצעירים לקבל את זה.

הרב ישראל סמט: הרב משה עזר לי להגדיר. אנחנו באמת עובדים הרבה מאוד על ה'למה', והרבה פעמים התחושה שלנו היא שאם אתה לא מנסה לשמוע במשפט של חז"ל את ה'למה', ואתה מחפש בו רק את ה'מה', אתה לפעמים תחטיא את המטרה של אותו משפט, או חלק עיקרי מאותו משפט. הסוגיה נותנת לנו הרבה כלים להבין גם את ה'מה' וגם את ה'למה' באופנים שונים, לא רק בצורות הלמדניות הקלאסיות אלא גם בצורות נוספות. האם יש פיתוי לפעמים ללמוד סוגיה רק בצורות החדשות? כן. זה פיתוי שקיים, ואנחנו באמת השקענו מאמץ לנסות לא לברוח מן הלמדנות

הקלאסית אלא להיות גם שם, לדעת להכיר מה כתבו בדורות הקודמים, והדבר היפה היה לראות את העושר שהוסיפו לזה הכלים החדשים, הכלים הנוספים שהשתמשו בהם. כל מיני חלוקות שנראות טכניות לגמרי שקוראים אותן באחד האחרונים, מקבלות פתאום חיים חדשים, פתאום יש להן משמעות הרבה יותר עמוקה. כך אתה פוגש נקודות חיבור מאוד מעניינות ללמדנות הקלאסית. וכך ניסינו לשמור על איזה שהוא מקום שיש בו איזון בין צורות הלימוד השונות. כמובן, רמת האיזון השתנתה מסוגיה לסוגיה, וסוגיות שהן מטבען בעלות בשר למדני, בהן מטבע הדברים הכלים החדשים תפסו הרבה יותר מקום, אבל אני חושב שמה שיפה בצורת הלימוד שתיארתי זה היכולת לשלב בין עולמות, לראות כל סוגיה לא רק בכלי ניתוח אחד אלא בהרבה כלי ניתוח במקביל ככל שידנו מגעת, ועל ידי כך העולם של הסוגיה הולך ומתעשר.

שאלה: יש לי שתי שאלות. אחת כלפי הרב משה - איך שהרב הסביר את זה, נשמע כאילו לימוד האגדה זה על הסדר. אצל הרב ישראל והרב יהודה הוצג עולם אחדותי, שבו לימוד הלכה ולימוד האגדה הם אותו הדבר, ואצל הרב זה נשמע שיש לימוד הלכה ויש לימוד אגדה. השאלה היא, מה מתכונת לימוד האגדה.

את הרב ברנדס אני רוצה לשאול - יש כלים שהם בעייתיים, כגון ביקורת המקרא, זה כלי שנועד להרוס ולא לבנות. האם הרב לא מפקח להשתמש בכלי כזה? אשמח אם הרב יתייחס לעיקרון ולא לדוגמה.

הרב משה ליכטנשטיין: כפי שאמרתי, אני מבדיל בין תחום האגדה לבין שילוב עולם מחשבתי בתחום ההלכה. אני חושב שלמערכות היחסים בין בעל לאשה יש ביטויים הלכתיים משמעותיים במסכת קידושין. אתה בא עם אשתך למערכות יחסים שאתה מצליח לראות אותן בהלכות. וגם להפך, אתה פוגש הלכות ומצליח דרכן גם לקבל תובנות חדשות למערכת היחסים. אין ספק שיש תחומים שבהם זה הרבה יותר מובהק, כמו אבלות וכמו גרות, וזה נכון גם בקניינים, בקרבנות, בירושה. זה נכון כמעט בכל תחום, ושם אני בהחלט בעד לשלב את הדברים הללו במתכונת שהזכרתי קודם. אין ספק שמסכת גיטין בנויה על התמוטטות של מערכות יחסים. אתה לומד ושואל את עצמך, מהן מערכות יחסים ואיך הן מתמוטטות וכן הלאה. אבל בנוסף לכך, כמו שאני מוכן ללמוד מורה נבוכים במנותק ממשנה תורה, או שזה לפחות לא חייב לבוא במקביל, וכמו שאני מוכן ללמוד כוזרי בתור מחשבה וללמוד שולחן ערוך בתור סדר הלימוד ההלכתי, כך גם בחז"ל, יש קטעים שלמים של אגדות למיניהן, חלקן ללא ספק קשורות בנושא המסכת, אבל הרבה מהן אני לא רואה כקשורות לנושא המסכת. כמו שיש מדרש רבה ופרקי דרבי אליעזר, כך גם יש אגדות בש"ס. אז אני לומד אותן, גם אם הן לא משתלבות בעולם ההלכתי באופן ספציפי, כמו שאני יכול ללמוד את אורות הקודש ולא ללמוד דווקא משפט כהן. אני לא רואה בעיה ללמוד אגדות בנפרד כמחשבת חז"ל, כשבמקביל אני לומד תחום הלכתי אחר. אני יכול ללמוד בכורך זבחים בתור לימוד הלכתי, ואחרי הצהריים ללמוד מסכת שבת בתור אגדה. אני לא רואה את זה כדבר שפוגע אחד בשני, וגם לא כמנותק אחד מהשני.

הרב יהודה ברנדס: גולדה מאיר פעם אמרה שאנחנו לא נסלח לפלסטינים על זה שהם עשו אותנו רוצחים או לוחמים, אני לא זוכר בדיוק את הביטוי. אני אומר את זה בהקשר לשאלה של הפחד מפני הביקורת שהתפתחה או הכלים שהתפתחו בחוץ על מנת לנגח. אנחנו לא נסלח אף פעם לאותם אנשים שלקחו את כלי הביקורת, את המחשבה הביקורתית ואת הכלים של הלוגיקה

המודרנית, על מנת לנגח איתם את קודשי ישראל, כי הם גורמים לעיכוב נורא שלא נגמר עד עצם היום הזה ביכולת שלנו ללמוד. זה נורא ואיום. אנשים מפחדים לגעת בכלים הללו וללמוד איתם, כי הם מפחדים שזה יקעקע להם את התורה. ניקח יהודי כמו צונץ, אבי המחקר שלנו באגדות חז"ל. הספר שלו על הדרשות בישראל הוא ספר מפתח לכל ספרות האגדה והמדרש. אי אפשר להיכנס לעיסוק בספרות האגדה בלי להכיר אותו. יש אנשים שקוראים ספרים אחרים שנכתבו על בסיסו, בלי לקרוא את צונץ. כך גם זכריה פרנקל והמבוא שלו לירושלמי. עם כל הדיון על קונסרבטיבי או לא קונסרבטיבי, המבוא לירושלמי הוא מבוא מצויץ והוא נותן ללומד מבוא מסודר ללימוד הירושלמי. חל עיכוב של עשרות שנים או יותר מזה ביכולת להשתמש בחיבורים הללו או בחיבורים שנוצרו על גביהם, בשל החרדה מפני חכמת ישראל והמסר הביקורתי שלה. זה מונח שם בחוץ והלומדים נחסמו בפני כל הידע הזה. זה עניין עצוב, אבל אין שום סיבה בעולם שאנחנו נמשיך את הטעות הזאת. אפשר לקיים תוכו אכל וקליפתו זרק. כששאלו אותי בישיבה למה הלכתי לחוג לתלמוד, אמרתי שאני מתכוון לשכב על הגדר כדי שאחרים, שמפחדים משריטות, יוכלו לעבור. אם יש אנשים שלא יכולים כי זה מפחיד אותם, כי זה מאיים עליהם מתוך פחד להתפקר, אני מביץ את זה. אבל מישו צריך לעשות את זה, להושיט את היד ולקטוף מהעץ, לא את הפירות האסורים אלא את הפירות המותרים, להביא אותם פנימה ולהשתמש בהם. זה תפקידנו. מי שמפחד ולא יכול, אי אפשר להכריח אותו. לא צריך לכפות אנשים ללמוד את כל האפיקורסות של ביקורת המקרא, אבל מי שיכול להשתמש בזה, ולפרסם מאמר במגדים או לכתוב את זה בדעת מקרא - זה מצויץ.

הרב עודד: תודה רבה לשלושת הדוברים ולמשתתפים. אני רוצה להודות לכל מי שהגיע מקרוב ומרחוק לנתיבות. הדברים שנאמרו פה הם דברים חשובים. יש תחושה שלמרות שבתחילת הדברים היה נראה שיש פה עמדות קוטביות, בהמשך הדברים הפערים הצטמצמו, אחרי דברי ההבהרה. על כל פנים, הויכוח קיים, ואני חושב שהוא לא הסתיים כאן. לא חיפשנו פה דעת תורה. מה שחיפשנו פה זה חומר למחשבה, וחומר למחשבה קיבלנו, ועל זה אני רוצה להודות לכם. אני מקווה שבתי המדרש שלכם יגדלו ויפרחו, וגם שלנו, ושבאמת נצליח לקיים בהם את כל הדרכים הללו, ובעזרת ה' להגדיל תורה ולהאדירה.